

Reinaert de vos, de felle met de rode baard: schelm of schurk?

In de omgeving van Antwerpen vond tijdens de zomer van 2018 een groots opgezet cultureel spektakel plaats, georganiseerd door Phoebus Foundation. Ik heb het hier over *Vossen, expeditie in het land van Reynaert*. Die stichting is het geesteskind van de zakenman en CEO van de Katoennatie, de flamboyante Fernand Huts, een Bekende Vlaming. Van 5 mei tot 30 september 2018 kon je deelnemen aan een fietstocht van 40 of 60 kilometer door de polders van het Waasland tot in Hulst. Onderweg kon je vier toonstellingen bezoeken op verschillende locaties.



Het vertrekpunt voor de fietstochten was de site van de Katoennatie, Burcht Singelberg, een complex van loodsen en kantoren in de Antwerpse haven. Een loods was daar verbouwd tot 'het Hof van koning Nobel'. In twee bioscoopzaaltjes kreeg de bezoeker eerst een introductiefilmpje te zien en dan maakte je kennis met de figuren uit het Reinaertverhaal. Daarna kwam je op een pleintje, dat een beetje aan Plopsaland deed denken. Daar was niet alleen een tentoonstelling van zeldzame Reinaertboeken, maar ook een souvenirwinkel en een restaurant.



In het Mercatorhuis in Melsele kon je ontdekken waar Reinaert zoal geweest was tijdens zijn tochten in het Waasland. Dat gebeurde door middel van een unieke collectie kaarten en atlanten uit de 16de en 17de eeuw.

De oude pastorie van Kieldrecht was omgevormd tot het 'Huis van de Zonde'. In de kamers van de pastorie waren een aantal schilderijen van Vlaamse meesters te zien die allemaal te maken hadden met een van de zeven hoofdzonden. De schilderijen waren tentoongesteld in kitscherige kamers die de bezoeker moesten verleiden tot zondig gedrag. In een met rood fluweel gestoffeerde slaapkamer was een prachtig schilderij van Rubens te zien met de voorstelling van een verleidelijke jonge vrouw die het hof wordt gemaakt door een zeeman.

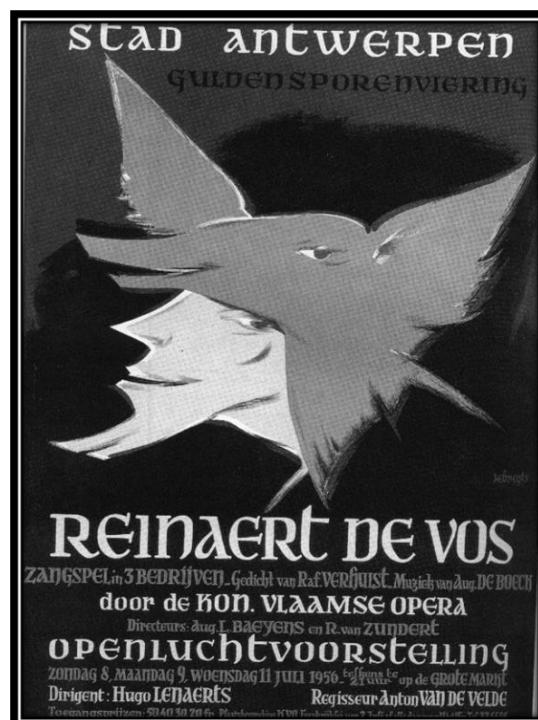
Ten slotte kon je in het Cachot van het zgn. 's Landshuis van Hulst oude marteltuigen zien. Je ontmoette er ook Reinaert natuurlijk, maar gelukkig zat die veilig opgeborgen achter tralies in een 18^{de}-eeuwse cel.

Er was ook een zoektocht verbonden aan de fietstocht. Wie alle vragen juist kon oplossen, kon een 'echte' vossenstaart winnen, gemaakt van kunsthaar natuurlijk.



De visie die naar voren kwam uit al die tentoonstellingen kwam hierop neer: de vos is niet zozeer een verdorven schurk, maar wel iemand om wiens zonden je kunt lachen. En inderdaad, voor het grote publiek is het Reinaertverhaal een soort Vlaamse soap. We kennen Reinaert vooral als een levenslustige schavuit, een sympathieke deugniet, een soort 'Uilenspiegel onder de dieren', zou je hem kunnen noemen. En we brengen de vos in verband met gulle humor, een goedlachs realisme en een optimistische rondborstigheid. Kortom, Reinaert geeft uiting aan de Vlaamse volksziel, de zo typische Vlaamse humor, die de problemen bevrijdend weglacht. Hij is in dat opzicht te vergelijken met Uilenspiegel, met Bruegel en met Pallieter.

Spontaan stellen we ons Reinaert voor met een guitige spitse snuit en ondeugende, schalkse ogen. En we staan duidelijk niet alleen met dat positieve vossenbeeld. Kijk maar naar het beeld van de vos als pelgrim op het marktplein van Stekene. In 1965 vond op de Grote Markt in Antwerpen een Guldensporenviering plaats. Daarbij stond op het programma de opera 'Reinaert de Vos' van Raf Verhulst en August de Boeck in een regie van Anton van de Velde. De ondertitel van de opera was: 'Het epos van de middeleeuwse vrijheidsgeest'. Reinaert werd daarin voorgesteld als een vrijheidsheld tegen de machthebbers van toen.



We hebben er ook weinig moeite mee om onszelf een 'reinaert' te noemen. We identificeren ons graag met die Reinaert. We zien in de spiegel graag dezelfde vossentrekjes: twinkelende ogen, een ironisch lachende mond enz. 'De vos die je ziet, ben je zelf!', zou je kunnen zeggen.

Maar klopt dat positieve vossenbeeld wel? Zijn we met deze voorstelling niet het slachtoffer van een culturele kloof tussen de middeleeuwen en onze eigen tijd? Om dat te achterhalen moeten we onderzoeken hoe de middeleeuwers naar vossen in het algemeen keken en naar Reinaert in het bijzonder.

Hoe zag het middeleeuwse vossenbeeld er eigenlijk uit? We weten dat Reinaert in de middeleeuwen zowel een eigenaam als een soortnaam was, net als in onze eigen tijd. We kunnen spreken over 'de' Reinaert en 'een' Reinaert. Het Oudfranse woord voor vos, namelijk 'goupil', werd op een gegeven moment vervangen door 'renard' en dat gebeurde onder de invloed van de Franse *Roman de Renart*. Maar laten we ons concentreren op ons eigen literair meesterwerk en dat is *Van den Vos Reynaerde*, dat gedateerd wordt rond 1260. Dat dierenepos is tijdens de romantiek uit zijn eeuwenlange slaap gehaald. De eerste wetenschappelijke uitgave van het werk door Jacob Grimm dateert van 1805. En niet alleen Grimm, maar ook veel latere filologen zijn bezweken voor de charmes van deze vos. Om te beginnen Jan Frans Willems, die in 1834, in de volle romantiek dus, een berijmde vertaling maakte die enorm populair werd. *Van den Vos Reynaerde* werd toen beschouwd als de briljante literaire neerslag

van de ambities van het volk of van de stedelijke burgerij. En Reinaert werd het symbool van de toen ontluikende moderne levenshouding, nl. het liberalisme.

Maar laten we nu eerst eens proberen te achterhalen, hoe de middeleeuwen naar vossen keken. De moderne mens staat over het algemeen positief tegenover dieren, zelfs tegenover roofdieren. Dat is te verklaren, omdat die dieren voor ons niet gevaarlijk zijn en natuurlijk ook omdat we bezorgd zijn over de bedreigde natuur. Door ons ecologisch bewustzijn dus. Bovendien zijn we ons bewust van de dierenrechten en hebben we sympathie voor dierenrechtenorganisaties zoals Gaia.



Maar hoe zat dat in de middeleeuwen? In de middeleeuwen werd de vos in de eerste plaats beschouwd als een bijzonder schadelijk roofdier. Een roofdier dat op het voedsel van de gewone man jaagt, nl. kippen en hun eieren. Een roofdier, dat op die manier zelfs hongersnood kon veroorzaken. Dat negatieve beeld wordt bevestigd door de eeuwenoude traditie van handboeken over dieren en de natuurencyclopedieën. De bron van dat negatieve vossenbeeld is de *Physiologus*, een werk uit de derde eeuw na Christus, geschreven door een anonieme christen uit Alexandrië. *Physiologus* betekent gewoon de 'natuurkundige', maar dat werk geeft meer dan een biologische beschrijving. De dieren zijn symbolen die de mens iets moeten leren. Het werk geeft namelijk een moreel-religieuze verklaring van de eigenschappen van de dieren. Het maakt ons duidelijk wat de plaats van de dieren is in het goddelijk heilsplan. De *Physiologus* waarschuwt ons bijvoorbeeld voor de walvis, want dat is een duivel die de gelovigen naar de hel sleurt. En dit is wat gezegd wordt

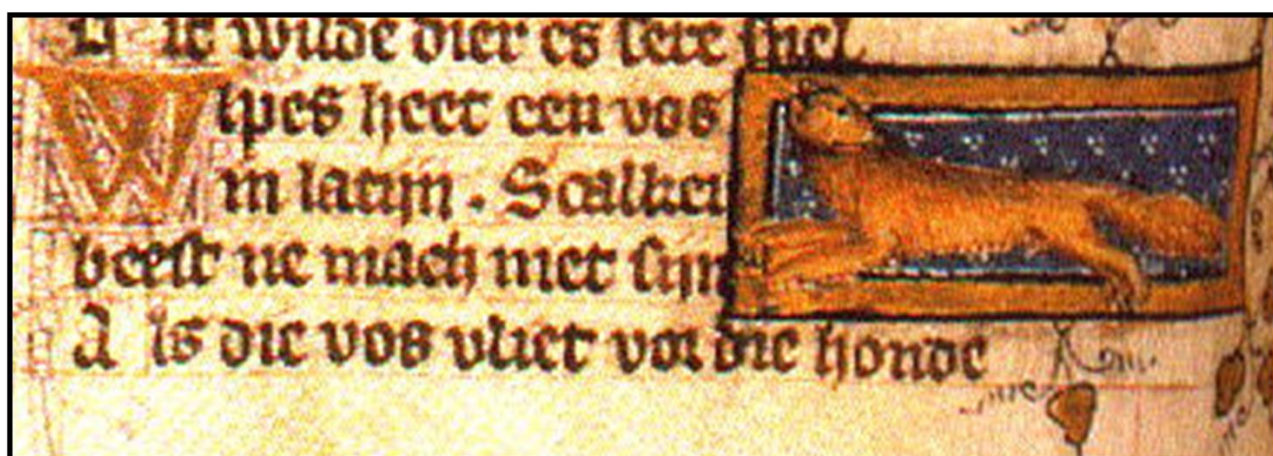
over de bever: 'Er bestaat een dier, bever geheten, dat buitengewoon zachtaardig en stil is. Zijn geslachtsdelen worden gebruikt als geneesmiddel en die zijn daarom zeer gegeerd. Als de bever een jager ziet naderen, dan bijt hij zijn testikels af en hij werpt ze voor de jager. En als een andere jager hem later achtervolgt, dan gooit hij zich op zijn rug om te laten zien dat hij niets meer heeft wat de jager interesseert. Die jager gaat dan weg en laat hem leven. Welnu, als jij de jager geeft wat het zijne is, dan zal hij je niet langer benaderen. Anders gezegd: Als je neigingen hebt tot zonde, overspel en diefstal, snij die neigingen dan van je weg en geef ze aan de duivel!' De zichzelf castrerende bever dankt zijn naam aan dit gedrag: *castor* (komt van *castrare*). De bever is het symbool voor de ware christen, die vlucht voor de zonde, en de jager staat voor de duivel. De vroegchristelijke theoloog Origenes vatte dit allemaal letterlijk op: om alle aanleiding tot zonde te ontvluchten, vooral de zonde van de wellust, zou hij zichzelf vrijwillig gecastreerd hebben. De visie van *Physiologus* op de dieren werd ook opgenomen in ons taalgebruik, bv. in het woord krokodillentranen. Krokodillen zouden huilen, nadat ze een mens of een dier hebben doodgebeten. Maar dat is eigenlijk een hypocriete uiting van berouw. En daarom is de krokodil het symbool van de schijnheiligheid, van geveinsde tranen, en daarvoor moet je op je hoede zijn! Uit ons taalgebruik kennen we bv. ook: een ongelikte beer, een adelaarsblik, een apenliefde, een zwanenzang, een struisvogelpolitiek, enz.



En nu de vos. Hoe komt het eigenlijk dat we iemand in ons taalgebruik 'een sluwe vos' kunnen noemen? Wat zegt die *Physiologus* nu over de vos? Wel, de vos verschijnt in dat werk in een uitgesproken demonische gedaante. Ik citeer: 'De vos is een verderfelijk dier, dat onvoorstelbaar gemeen en bedrieglijk is. Wat doet een vos bijvoorbeeld als hij honger heeft en geen eten kan vinden? Dan wentelt hij zich in de rode aarde, zodat het lijkt alsof hij bebloed is. Zo gaat hij dan op zijn rug liggen. Hij doet dus alsof hij dood is. En als de aasvogels dichterbij komen, omdat ze denken dat ze een lekker hapje hebben gevonden, dan slaat hij toe. Daarom is de vos het symbool van de duivel, die met allerlei listen de argeloze zielen probeert te verschalken. Dat lukt vooral bij zondige mensen, mensen die verleid worden door de verlokkingen van het vlees: door ontucht, wellust of hebzucht.' Deze passage moet in de middeleeuwen heel populair geweest zijn. Ze wordt vaak afgebeeld op schilderijen, in miniaturen, op beeldhouwwerk enz.



De Physiologustraditie zal in de twaalfde eeuw een nieuw genre doen ontstaan: de bestiaria, waarin de karakteristieken van de dieren symbolisch worden uitgelegd, met een sterk belerende bedoeling. Ook daarin wordt de vos beschreven als een boosaardig dier. Hij volgt ook nooit de rechte weg. Zijn naam vulpes is afgeleid van volvere en dat betekent draaien, in de betekenis van: kromme paden volgen.



Hetzelfde beeld vinden we ook in *Der Naturen Bloeme*, de natuurencyclopedie van Jacob van Maerlant van circa 1270. Daarin staat te lezen: 'Vulpes heet de vos in het Latijn. Een boosaardiger (scalker) beest dan de vos bestaat er niet.' Deze natuurencyclopedie dateert bovendien uit dezelfde tijd als *Van den Vos Reynaerde* en dat is natuurlijk geen toeval.



De vraag is natuurlijk of dat negatieve vossenbeeld ook blijkt uit afbeeldingen die niet in bestiaria voorkomen. Jawel hoor, kijk maar naar de vele marginaaltjes, waarop vossen worden afgebeeld. Marginaaltjes zijn illustraties in de rand of in de marge van een middeleeuws handschrift. De vos komt verbluffend vaak voor in de marges van middeleeuwse handschriften. Een belangrijke voorstelling laat een vos zien, die wordt afgebeeld als predikant voor een publiek van gevogelte. Die voorstelling treffen we vooral aan in gebedenboeken, de zgn. getijdenboeken. We zien bv. een vos, gekleed als pelgrim, die een haan vermanend toespreekt. De vos wordt ook afgebeeld als een monnik met een kap op zijn kop en dit is een allegorische voorstelling van de schijnheiligheid. We verwijzen ook naar andere middeleeuwse afbeeldingen, zoals een geëmailleerde lepel met een Reinaert, gekleed in een monnikspij, die enkele ganzen toespreekt. Daarbij houdt hij een officieel document in de hand, een oorkonde waar een zegel aan hangt. Onderaan op de lepel houdt hij een gans in zijn bek en ook in zijn mantelkap zitten een aantal doodgebeten ganzen. Heel populair was ook de afbeelding van Reinaert met een blauwe zotkap op vogelvangst. Je zou kunnen denken dat de uil op zijn stok verwijst naar zijn intelligentie, maar dat klopt niet. De uil was in de middeleeuwen het symbool van de duivel en van de zonde. De betekenis van het tafereel is duidelijk: de lichtgelovige zielen worden door de vos in het verderf gestort.



Ook op de schilderijen van Jeroen Bosch treffen we vossen aan, bv. op *De verzoeking (bekoring) van Sint-Antonius*. Een van de personages die de heilige Antonius tot zonde proberen te verleiden is een vos, die als geestelijke wordt afgebeeld. Zijn mantel is opengescheurd en zijn lichaam vertoont al tekenen van ontbinding. De overeenkomst met de prekende vossen van daarnet is duidelijk. Hij heeft hier bovendien een tonsuur op zijn hoofd en hij draagt een monocle en een nertsen mantel.



De conclusie is: de vos is in het middeleeuwse denken nauw verbonden met het kwaad en dan vooral het kwaad dat verborgen zit achter een masker van

geveinsde vroomheid en onschuld. In deze gedaante is hij ook te vinden in de middeleeuwse kerken en kathedralen om de gelovigen te waarschuwen. Hij verschijnt in het koorgestoelte als pelgrim, als kluizenaar of als predikant, bv. in de Sint-Katharinakerk van Hoogstraten. Het vossenbeeld in de middeleeuwen is dus uiterst negatief. Reinaert functioneert als een symbool. Hij waarschuwt ons voor bedriegers en hypocrieten, omdat hij zelf een hypocriet en een bedrieger is. Hij wordt afgebeeld om te moraliseren en te hekelen. Hij is een predikant die de gelovigen misleidt door middel van zijn taal. Zijn waarheid is de leugen.

Het is dus duidelijk, dat *Van den vos Reynaerde* werd geschreven binnen een uitermate negatief verwachtingspatroon. Maar daarmee zijn we nog niet helemaal klaar om het verhaal te lezen en te interpreteren. We moeten eerst nog iets zeggen over het statuut van sprekende dieren in het middeleeuwse denken. Zowel in dierenfabels uit de oudheid (van Aesopus) als in de middeleeuwse dierenepiek worden sprekende dieren gebruikt om te beleren, om morele lessen te geven. *Van den Vos Reynaerde* is dus zeker niet zomaar een grappig verhaal zonder diepere betekenis. De dichter wilde zijn publiek iets vertellen over menselijk gedrag. Dat noemt men antropomorfisme: de dieren worden als mensen afgebeeld. Maar er is méér aan de hand. De mens verschilt van het dier door zijn ratio, door zijn verstand en zijn spreekvermogen. Wat mens en dier gemeenschappelijk hebben, zijn driften, instincten en fysieke impulsen. Door zijn rede en het gebruik van de taal is de mens wel in staat om het dierlijke te overstijgen. Maar de mens is ook een vrij wezen: hij kan zich ook verlagen tot het dierlijke. Als de mens dus bewust kiest voor driften in plaats van voor het verstand, of als hij zijn taal misbruikt voor leugens in plaats van voor de waarheid, dan krijgt hij iets beestachtigs, dan wordt hij eigenlijk een dier. Dat is de grondslag van de satire door middel van sprekende dieren.

En zo komen we dan, eindelijk, bij *Van den Vos Reynaerde*, geschreven rond 1260 door iemand die zichzelf in de eerste regel kenbaar maakt als 'Willem die Madoc maakte'. Dat is uitzonderlijk, want *Van den Vos Reynaerde* is vrijwel de enige Middelnederlandse tekst die begint met de naam van de auteur. Willem moet een zelfbewust man geweest zijn en zijn ouder werk, de *Madoc*, moet veel succes gehad hebben. Maar wie was die Willem eigenlijk? We weten dat hij een goede opleiding moet hebben gehad. Hij kende zeker goed Frans, want zijn tekst is gebaseerd op een Frans origineel. Waarschijnlijk kende hij ook Latijn, want er komen Latijnse citaten in de tekst voor. Hij was op de hoogte van het rechtssysteem, want hij gebruikt ook juridische taal. En dat was ook nodig, want het kader van het verhaal is een soort rechtsgeding. Hij bezat ook

Bijbelkennis, want op diverse plaatsen in het verhaal verwijst hij naar de Bijbel. Welnu, kloosters waren in die tijd de enige plaatsen waar mensen een intellectuele opleiding konden krijgen. We moeten die Willem dus in een klooster gaan zoeken. Specialisten denken dat het hier gaat om de Oost-Vlaming Willem van Baudelo of Willem Corthals, een cisterciënzer lekenbroeder van de Baudelo-abdij in Klein-Sinaai, een deelgemeente van Stekene, een abdij waar helaas niets van is overgebleven. Een eenvoudig monument, waarin enkele bouwmaterialen van de oorspronkelijke abdij zijn verwerkt, staat nu op de plaats waar de abdij zou zijn geweest.



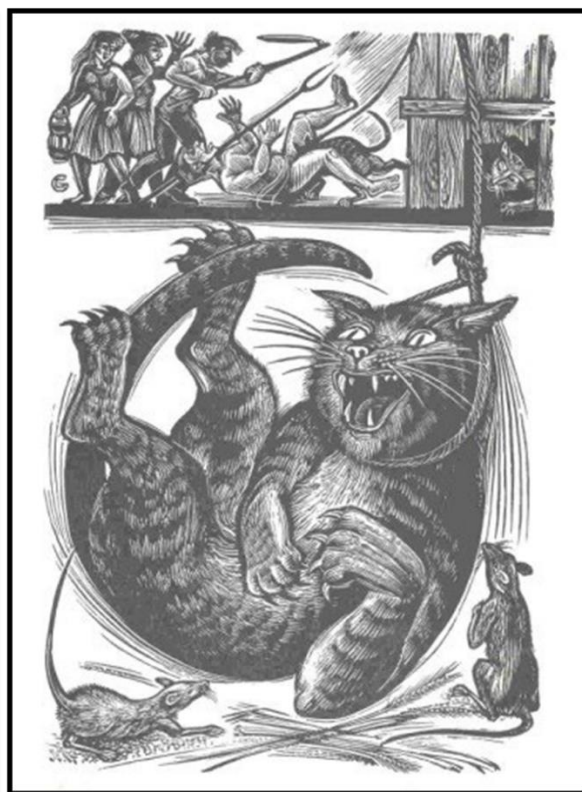
We vatten het verhaal nog even samen. Om dat verhaal goed te kunnen volgen, zetten we eerst de belangrijkste personages op een rijtje. Reinaert de vos, Nobel de leeuw, Ysengrijn de wolf, Haersint de wolvin, Courtois het hondje, Tibeert de kater, Pancer de bever, Cuwaert de haas, Grimbeert de das, Cantecler de haan, Coppe de kip, Bruun de beer, Belijn de ram, Tielcelijn de raaf, Botsaert de aap en Firapeel de luipaard.

Na de proloog begint het eigenlijke verhaal met een hofdag, een algemene vergadering van alle dieren aan het hof van koning Nobel.

De hofdag. Er zijn veel klachten over Reinaerts misdaden. De wolf Isengrim beweert dat Reinaert zijn vrouw, de wolvin Hersinde heeft verkracht. Daarna vertelt het hondje Courtois dat Reinaert tijdens een koude winter zijn enige

worst gestolen heeft. De kater Tibeert komt tussenbeide en beweert dat Courtois die worst eigenlijk van hem gestolen heeft. Daarna beschrijft de bever Pancer hoe Reinaert beloofde de haas Cuwaert tot kapelaan op te leiden, maar Reinaert nam Cuwaert in zijn bek. Pancer heeft Cuwaert nog net kunnen redden. Terwijl de das Grimbeert een pleidooi voor zijn oom Reinaert houdt, komt Cantecler de haan aan met het lijk van zijn dochter, de kip Coppe. De koning besluit dan om een bode te sturen om de vos te dagvaarden.

- **Eerste daging: Bruun.** Reinaert lokt de beer in de val. Hij belooft hem honing, die in een boomstam zit op het erf van de timmerman. De beer raakt in de eik vastgeklemd. Het hele dorp komt hem aflossen. Als Julocke, de vrouw van de pastoor in het water sukkel, slaagt Bruun erin om zich los te rukken.
- **Tweede daging: Tibeert.** Tibeert de kater wordt door Reinaert naar de schuur van de pastoor gelokt, waar muizen zouden zitten. Tibeert raakt in een strop, maar ontsnapt, nadat hij de pastoor deerlijk heeft toegetakeld.
- **Derde daging: Grimbeert.** Met hem gaat de vos mee. Onderweg biecht Reinaert zijn zonden op. Hij lijkt wel meer plezier dan berouw te hebben.



Het proces. Aan het hof wordt de vos veroordeeld tot de galg. De beer, de wolf en de kater zullen de galg in orde brengen. En dan volgt de tweede openbare biecht van Reinaert. In die biecht maakt Reinaert gewag van een staatsgreep, die zou beraamd zijn door zijn eigen vader, Tibeert en Grimbeert om Bruun op de troon te helpen. Geld om deze operatie te bekostigen was er in overvloed, dankzij een schat die Reinaerts vader gevonden had. Reinaert doet zich voor als trouwe onderdaan en vertelt dat hij door het stelen van de schat de staatsgreep heeft verhinderd. Hij wil de koning zelfs de vindplaats van de schat aanwijzen. De koning en de koningin geloven dat verhaal. Op dat moment vliegt de raaf Tielcelijn weg om de drie dieren die de galg aan het opstellen zijn te verwittigen. De wolf en de beer rennen terug naar het hof, waar ze als samenzweerders in de boeien worden geklonken.

Reinaerts afrekening. Reinaert kan niet meegaan met de koning en de koningen om hen de schat te wijzen, want hij is in de ban van de Kerk geslagen door de paus. Hij vertrekt op pelgrimstocht naar Rome met een tas gesneden uit het vel van de beer en schoenen uit de poten van de wolf en de wolvin. De haas Cuwaert en de ram Belijn vergezellen de vos tot aan zijn burcht Malpertuus. In het vossenhol wordt Cuwaert de haas vermoord en opgegeten. Zijn hoofd wordt in de tas van berenvel gestopt. De ram Belijn moet die aan de koning bezorgen en erbij vertellen dat hij 'de brief' persoonlijk gedictieerd heeft. Als de aap Botsaert, de hofklerk, de tas opent, wordt het bedrog van de vos duidelijk. Firapeel de luipaard stelt voor om Bruun en Isegrim vrij te laten en hen voor eeuwig en altijd toe te laten op schapen en rammen te jagen. Reinaert is verdwenen. Hij wordt door de koning vogelvrij verklaard.

Slot. Dat is dan 'sconinx vrede'! (Ironie)

Voor de middeleeuwse luisteraar moet dit verhaal qua inhoud en structuur heel bekend zijn overgekomen. Het lijkt namelijk in veel opzichten op een Arthurroman. De Arthurroman was het belangrijkste literaire genre in de tijd van het ontstaan van *Van den Vos Reynaerde*. Het gaat hier om verhalen rond de legendarische Britse Koning Arthur. Die verhalen hadden een educatieve en gedragsoriënterende bedoeling. Het waren spiegels van hoofsheid. Ze wilden het waardencomplex van de hoofsheid propageren. Vanuit een optimistische visie op mens en maatschappij laten ze zien dat mensen op een harmonische wijze met mekaar kunnen samenleven. Maar dat kan alleen op voorwaarde dat ze zich niet laten leiden door het eigenbelang, maar door het hoofse waardencomplex. Daartoe behoren eigenschappen zoals zelfbeheersing,

mildheid, moed, respect, hulpvaardigheid enz. Maar de belangrijkste eigenschap van iemand die hoofs is, is de 'mate' of de zelfbeheersing, een gedrag dat bepaald wordt door de rede en niet door gevoelens of emoties.

Arthur is in deze verhalen niet echt de Brits-Keltische vorst uit de zesde eeuw, maar de belichaming van het hoofse ideaal. Dat ideaal van een hoofse samenleving was ooit ten tijde van Koning Arthur werkelijkheid geweest, en het moest nu, in de eigen tijd, dienen als lichtend voorbeeld.



Welnu, voor de goede middeleeuwse verstaander blijkt *Van den vos Reynaerde* een soort 'Arthurroman in dierengedaante' te zijn. Tal van signalen verwijzen naar dat genre. Zoals in de Arthurroman begint het verhaal met een initiële hofscène tijdens een Pinksterfeest. Er ontbreekt echter een ridder op het appel (hier is dat Reinaert) en een van de ridders van de Ronde Tafel moet op zoektocht gaan (op queeste). Hij komt daarbij terecht in een wereld vol gevaren. Maar dankzij zijn hoofse deugden kan hij alle problemen oplossen. Tijdens zijn tocht verwijst hij ook voortdurend naar de hoofse deugd bij uitstek: de 'mate' of de zelfbeheersing. Hij ontmoet daarbij ook hoofse dames, die respectvol met Vrouwe worden aangesproken en hun liefde wordt beschreven in termen van de hoofse minne. De Arthurroman eindigt altijd met een finale

hofscène. Uit de laatste scène blijkt dan, dat alle onrecht is hersteld en dat er een hoofse harmonie tot stand is gekomen. ‘Si maecten pais van allen dingen’ is meestal de laatste zin van een Arthurroman. Het betekent: Ze maakten vrede van alle zaken, d.w.z. ze verzoenden zich volledig met mekaar. En met dezelfde zin eindigt ook *Van den Vos Reynaerde*!

Maar het verwachtingspatroon van een hoofse ridderroman wordt in *Van den Vos Reynaerde* voortdurend doorgeprikt. Nobel is niet de belichaming van de hoofsheid zoals Arthur, maar een vorst die alleen nobel is in naam. De zogezegde ‘mate’ of zelfbeheersing van Bruun is een eufemisme, dat alleen dient om zijn vraatzucht goed te praten. De zogezegde ‘hoofse liefde’ van Reinaert voor de wolvin beperkt zich tot de bevrediging van elementaire driften. De geïdealiseerde dames uit de Arthurromans, aangesproken met Vrouwe, die hebben plaats gemaakt voor lichtekooien met welsprekende namen: de wolvin is Vrouwe Haersint (‘haar zint het’), andere vrouwen heten Julocke (‘jou lok ik’) en Oghernen (‘o graag’). En wat betekent de uiteindelijke vrede op het einde van het verhaal aan het hof van koning Nobel? De triomf van het Kwaad!

Via het doorprikken van een hoofse verwachtingspatroon wordt de bedoeling van Willem duidelijk. Hij neemt kritisch afstand van al die hooggestemde idealen en laat zien hoe het er werkelijk aan toegaat. Hij neemt vooral afstand van de hoofsheid als samenlevingsmodel. Net als Jeroen Bosch met zijn monsters en gedochten waarschuwt Willem voor het ‘beest’ in de mens. Die waarschuwende boodschap kon alleen maar begrepen worden door een publiek dat goed vertrouwd was met de hoofse Arthurromans. De doelgroep van het werk kan daarom alleen een hofpubliek geweest zijn. Misschien werd het verhaal in die tijd voorgelezen aan het hof van de Graaf van Vlaanderen!

Een ironische verwijzing naar de conventies van de hoofse ridderroman vinden we ook in de omschrijving van Reinaert als ‘de felle met de rode baard’. Die verwijst naar de korte karakterisering van de helden uit de ridderromans, waarin hun positieve reputatie wordt weergegeven. Zo wordt Walewein bijvoorbeeld ‘der avonturen vader’ genoemd. Maar Reinaert is ‘fel’ en dat is een uitermate negatieve kwalificatie. Het betekent compleet het tegengestelde van hoofse. Fel betekent: bedrieglijk, moorddadig, bloeddorstig, schijnheilig, boosaardig enz. Bovendien heeft hij een rode baard, en dat is een directe verwijzing naar de duivel en naar een diabolische verwekking. Over de rode haarkleur zeggen de middeleeuwse bronnen: ‘Hoed u voor roodharige mensen,

want die zijn vals en bedrieglijk'. Men was er namelijk van overtuigd dat de conceptie van een roodharige had plaatsgevonden tijdens de menstruatie van de vrouw en dat dat gebeurd was onder invloed van de duivel. Judas, de verrader van Christus, zou daarvan een voorbeeld zijn geweest. Hij wordt op middeleeuwse schilderijen dan ook dikwijls met rood haar afgebeeld.

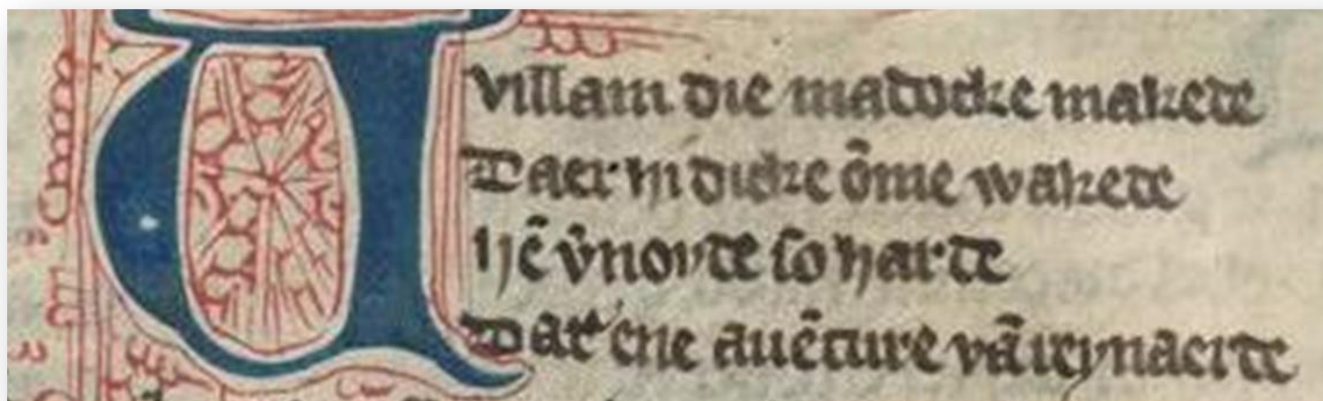


Reinaert wordt in het verhaal ook voortdurend een 'scalc' genoemd en dat betekent niet dat hij een schelm is, maar wel een echte schurk. Hij schendt de koningsvrede, hij wil de gezanten van de koning laten vermoorden, hij beschuldigt zijn eigen vader van opstand en zelfmoord, hij maakt Coppe en Cuwaert een kopje kleiner en hij gedraagt zich heel sadistisch tegenover zijn slachtoffers. Voor het middeleeuwse publiek was hij dus geen ondeugende schelm die grappen uithaalt, maar een wrede schurk zonder scrupules. Wat genoemd wordt zijn 'scone tale', is het tegendeel van wat met die woorden wordt bedoeld in de ridderromans. In de hoofse ridderromans betekent 'scone tale' de wijze van spreken van de hoofse mens, die rekening houdt met anderen. Maar voor Reinaert is 'scone tale' een middel om anderen te misleiden, te bedriegen en te vernederen.

De schelm in dit werk is eigenlijk niet Reinaert, want dat is een schurk, maar wel de dichter. Het verhaal van Willem is een voorbeeld van wat Jozef Janssens

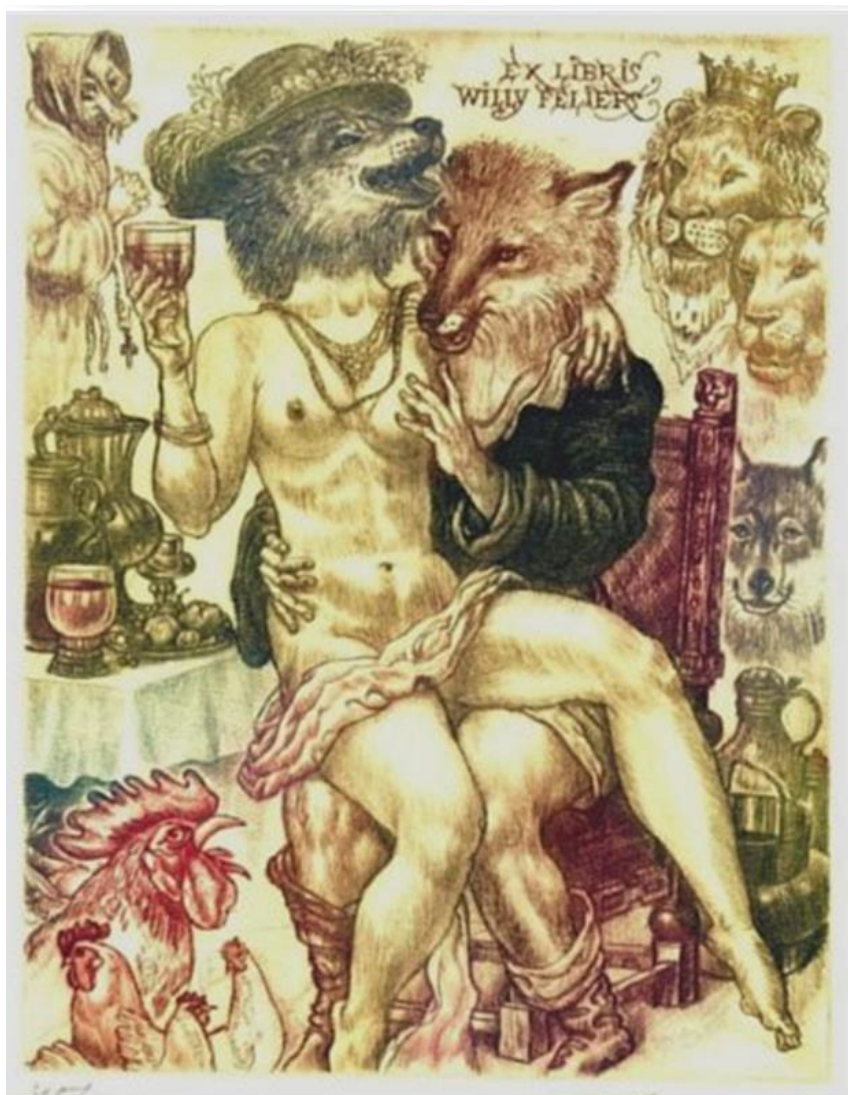
genoemd heeft: 'een subtiel spel van geniale dubbelzinnigheid'. Het werk bevat alle vormen van ironie, parodie en sarcasme. Het schalkse zit niet in het verhaal zelf, maar in de manier waarop het wordt verteld. De dichter zet zijn publiek voortdurend op het verkeerde been. Zijn werk is geniaal dubbelzinnig. Bij bijna elke zin staan we voor een uitdaging. Het is alsof Willem wil zeggen: lees, maar let op: er staat niet wat er staat, er staat iets anders dan wat het lijkt. Ik geef daar enkele voorbeelden van.

Om te beginnen is er de proloog, het begin van het verhaal. In hedendaags Nederlands lezen we daar: 'Willem die Madoc maakte, waarvoor hij dikwijls zijn slaap liet, betreurde het zo erg dat de avonturen van Reynaert in het Vlaams niet waren geschreven, dat hij de vita van Reynaert liet zoeken...' De dichter stelt zichzelf in de eerste versregel voor. Hij verwijst naar een vroeger werk, namelijk *Madoc*, waardoor hij bekend is geworden. Hij zegt ook dat hij wegens dat werk heel wat slaap heeft gelaten. *Madoc* is helaas niet bewaard gebleven, maar toch weten we er uit andere bronnen iets over. Het was het verhaal van een droom, een visioen. Wakker liggen wegens een droom, dat klinkt wel erg ironisch! En een 'vita' is een heiligenleven, maar daarvan is hier natuurlijk helemaal geen sprake! Op die manier geeft de dichter de grenzen aan waarbinnen zijn verhaal moet worden begrepen. Hij zet ons voortdurend op het verkeerde been: zijn werk is geniaal dubbelzinnig.



De klacht van de wolf bevat een duidelijke woordspeling. Isengrijn zegt dat Reinaert zijn vrouw heeft 'verhoert' (oe). Hij bedoelt daarmee dat hij haar heeft verkracht, dat hij haar tot een hoer heeft gemaakt. Maar Willems publiek beseft dat het ook wel eens 'verhoord' zou kunnen zijn. En dat betekent niet zozeer dat hij naar haar heeft geluisterd, maar dat hij haar ter wille is geweest, dat hij gedaan heeft wat ze vroeg. De wolvin blijkt inderdaad niet vies te zijn

van een buitenechtelijk avontuurtje, en haar naam is niet voor niets 'Haersint'. 'Haersint' is een gewoon Middelnederlands zinnetje dat betekent: 'het zint haar, ze heeft het graag'. Over de hoofden van zijn personages knipoogt de dichter naar zijn publiek. Ik kan er nog aan toevoegen dat het Latijnse woord 'lupa' niet alleen 'wolvin' betekent, maar ook 'hoer'. Grimbeert de das zal dan ook weinig moeite hebben om de vos van verkrachting vrij te pleiten. Reinaert onderhield volgens hem een hoofse liefdesrelatie met de wolvin en de wolf is vooral kwaad op zijn vrouw, omdat die hem heeft bedrogen. Bovendien, zo zegt Grimbeert er nog bij, was de wolvin 'sciere ghenesen', ze was vlug genezen, d.w.z. ze is die zogenaamde verkrachting snel te boven gekomen. Boven de hoofden van de personages knipoogt de dichter hier weer naar zijn publiek. 'Ghenesen' heeft in Middelnederlandse teksten namelijk vaak een erotische betekenis, iets in de zin van 'klaargekomen'.



Dubbelzinnigheden zijn er ook in de beschrijving van de scène waarin Reinaert Cuwaert de haas het credo leert zingen. De tekst gaat als volgt: ‘De vos beloofde hem zijn geloofsbelijdenis te leren en hij zou hem kapelaan maken. Toen liet hij hem gaan zitten, stevig tussen zijn benen. Toen begonnen ze gezamenlijk te spellen en te lezen en luid het credo te zingen.’ Als je de middeleeuwse illustratie hiervan bekijkt, dan beseft je meteen dat het hier gaat over een homofiele relatie. ‘Het credo leren zingen’ betekent hier eigenlijk zoveel als anale seks hebben. De naam Cuwaert verwijst daar ook al naar. Cuwaert betekent namelijk letterlijk ‘kontwaarts’. Opvallend is daarbij dat Willem obscene gedrag benoemt met woorden die verwijzen naar religieuze activiteiten. Dat gebeurt wel meer in de tekst.



Een ander voorbeeld van dubbelzinnige verteltrant vinden we in het grafschrift van Coppe, de kip zonder kop. Na de aanklacht van de treurende vader wordt Coppe begraven. Dat gebeurt zoals dat gebruikelijk was voor een held of heldin uit een ridderroman, namelijk in een marmeren graftombe aan de voet van een lindeboom. Blijkbaar kan Willem het parodiëren niet laten. Maar er is meer aan de hand. Op het graf wordt een grafschrift aangebracht. En dat luidt als volgt: ‘Hier leghet Coppe begraven, die so wale conste schraven’. In een middeleeuws grafschrift werd niet alleen de naam van de overledene vermeld, maar ook een of meer positieve eigenschappen. Dat wil zeggen: de redenen waarom de

overledene het verdiende om in de herinnering van de mensen te blijven voortleven. Dat gebeurt ook bij Coppe: ze kon zo bijzonder goed 'scraven'. Dat is scharrelen, in de betekenis van: in de aarde krabben, op zoek naar pieren. Het beste wat dus over deze kip kan worden verteld, is de banale vaststelling dat ze goed was in het zoeken naar eten! Maar laten we niet uit het oog verliezen, dat via het dierlijk gedrag iets over de mens wordt gezegd. Het minste wat we hieruit kunnen afleiden, is dat Willem geen hoge dunk had van de mens. Maar Willem speelt ook graag met de dubbelzinnigheid van woorden en uitdrukkingen. En dat gebeurt ook hier. 'Scraven' betekent ook: scharrelen in de erotische betekenis van: vrijblijvende seks hebben, one-night-stands hebben met iemand. Er wordt dus gesuggereerd dat Coppe vooral goed was in bed. Ze blijkt dus een 'lekker kippetje' te zijn geweest!



Een duidelijk knipoogje naar het publiek zit er ook in de scène waarin Bruun afstormt op de gespleten boomstam waarin hij denkt dat er honing zit. Wat zegt Bruun terwijl hij dat doet? ‘Mate es tallen spele goed’, d.w.z. altijd en overal moet men zichzelf beheersen. Zoals ik al gezegd heb, werd de mate of zelfbeheersing beschouwd als de hoofse kwaliteit bij uitstek. Het zinnetje ‘Mate es tallen spele goed’ is bovendien een letterlijk citaat uit een ander middeleeuws werk, het *Boek van Zeden*, een handboek met praktische gedragsvoorschriften voor wie zich hoofse wil gedragen. Blijkbaar kent Bruun dus de hoofse voorschriften: hij weet dat de zelfbeheersing in alle omstandigheden betracht moet worden. Maar in de mond van de beer is die hoofse uitspraak een excuus om zich over te geven aan een ongebreidelde vraatzucht. Willem trekt het masker van de wereld af, zou je kunnen zeggen, maar dan wel op een heel subtiële manier!



Mijn laatste voorbeeld van die geniale dubbelzinnigheid is de bekende en erg pikante scène van Tibeert en de pastoor. Tibeert zit in de val en hij springt in wanhoop naar de pastoor, die naakt uit zijn bed gekomen was, en hij bijt hem een van zijn testikels af. Ik citeer: ‘Tibeert spranc die pape tussen die been, in

die burse sonder naet', daermen die beyaert mede slaet.' In vertaling: 'Tibeert sprong de pastoor tussen zijn benen naar zijn beurs zonder naad, waar men het klokkenspel mee slaat'. 'De beiaard slaan' betekende eigenlijk: overspel plegen. Geestelijken moesten celibatair blijven, maar deze pastoor is getrouwd en daarom wordt hij gestraft voor zijn vleselijke zonden. Hij verliest een deel van zijn 'ghewande', staat er in de tekst en het Middelnederlandse woord 'ghewande' betekent: wapenuitrusting. Hij verliest de helft van zijn klokkenspel en hij zal in de toekomst nog maar met één klepel kunnen luiden. Opnieuw grijpt Willem hier naar kerkelijke beeldspraak om een pikante scène te beschrijven. Op een misericorde in de kathedraal van Bristol wordt deze scène ook duidelijk afgebeeld. Het hoeft ons niet te verwonderen dat deze scène in bewerkingen van het verhaal voor de jeugd in het verleden vaak werd geschraapt of gewijzigd. Tibeert bijt daar meestal in de neus of het been, en dan niet van de pastoor, maar van de koster! In dat verband spreekt men ook wel eens van de scène van de 'gecastreerde neus'!



Is dit nu een verhaal van alle tijden, m.a.w. is het een universeel verhaal en is het verhaal nog actueel vandaag? Ik denk het wel. Het is om te beginnen even universeel als een ander groot meesterwerk uit de middeleeuwen, namelijk het schilderij 'De hooiwagen' van Jeroen Bosch. De boodschap van dit schilderij is goed vergelijkbaar met de boodschap van *Van den Vos Reynaerde*. 'Het hooi'

staat in dit schilderij voor aards bezit, en dat is het enige wat de zondige mens nastreeft. Dat verklaart zijn egoïsme, zijn hebzucht, zijn onbetrouwbaarheid, zijn wellust enz. Wat zien we op het schilderij? Iedereen, zelfs de koning en de paus, gaat de hooiwagen achterna, die wordt voortgetrokken door demonen. Ze realiseren zich daarbij niet, dat ze recht naar de hel worden geleid. Op de voorgrond zien we een aantal groepjes, die elk met één of meer zonden in verband kunnen worden gebracht, bv. een vette monnik die zich biddend aan de drank te goed doet, terwijl kloosterzusters voor hem hooi verzamelen, een kwakzalver die de mensen bedriegt waar ze bij staan, en een non die hooi geeft aan een doedelzakspeler, die de non een voorwerp aanbiedt, vastgemaakt aan een touwtje. Bij nader toezien blijkt dat voorwerp een worst te zijn. De non blijkt de muzikant dus met hooi te betalen voor een worst. Dat de betekenis van deze scène in de erotische sfeer gezocht moet worden, is duidelijk. De muzikant probeert de non te verleiden met zijn doedelzak en een worst. De non biedt de muzikant hooi aan d.w.z. geld om haar lusten te bevredigen. De erotische betekenis van deze scène werd eigenlijk al gesuggereerd door de doedelzak, een instrument dat in de middeleeuwen een erg negatieve reputatie had. Op een marginaaltje in een Brugs getijdenboek zien we een vos die een doedelzak bespeelt en die voorstelling spreekt voor zichzelf, denk ik.





De betekenis van 'De hooiwagen' is duidelijk: het werk toont de zondige mensheid, de Triomf van het Kwaad. We weten ook dat Bosch met dit schilderij de bedoeling had om de toeschouwer te waarschuwen voor de hebzucht en andere ondeugden en hem wilde aansporen om zich christelijk te gedragen. De katholieke vorst Filips II van Spanje was een groot bewonderaar van Jeroen Bosch en juist daarom vinden we twee versies van dit schilderij in Spanje: een in het Prado en een in het Escorial, het koninklijk paleis van Filips II.



Maar er is nog een andere reden waarom Van den Vos Reynaerde een universeel en zelfs een actueel verhaal is. Vooral de talige strategieën die in het verhaal gebruikt worden, de manipulatie door middel van taal, is heel actueel, denk maar aan de media en de politiek. 'Scone tale', mooipraterij, manipulatie, leugen, 'fake news' en 'alternative facts' zijn van alle tijden. Ook de catalogus van ondeugden die het verhaal bevat, kan nog altijd gebruikt worden als

spiegel voor ons eigen gedrag. Willems mensbeeld is het volgende: de mens is een beestachtig, superegoïstisch wezen, dat als enige norm heeft: het eigenbelang. Willems boodschap is cynisch: 'Het is altijd zo geweest en het zal altijd zo blijven. De mens is een beest in het diepst van zijn gedachten...'

Moeten we Willem daarom ook beschouwen als een sombere moralist, die de wereld met een dof pessimisme bekijkt? Ik denk het niet. Zo'n fatalisme is niet gebruikelijk in de middeleeuwen. We moeten er rekening mee houden dat een pessimistisch wereldbeeld in die tijd vooral een waarschuwend betekenissen had. Ik bedoel dan in de zin van: als de mens zich door primaire driften laat leiden, dan wordt hij een beest en dan is het samenleven met andere mensen echt onmogelijk.

Om te eindigen zou ik jullie nog even willen meenemen naar het zogenaamde 'Land van Reynaert'. In *Van den Vos Reynaerde* komen een aantal Oost-Vlaamse plaatsnamen voor en die hebben ervoor gezorgd dat er een soort 'Reinaertland' is ontstaan. Dat Reinaertland is te situeren rond Hulst, Gent en in het Waasland. *Van den Vos Reynaerde* is ook de eerste tekst geweest, waarin het Waasland zoet genoemd wordt: het 'soete land van Waes'. Maar wie op zoek gaat naar tastbare middeleeuwse sporen, die komt bedrogen uit. Nergens is er een grafsteen, een heuvel of een gebouw dat aantoonbaar iets met het Reinaertverhaal te maken heeft.



Er zijn wel een aantal Reinaertmonumenten in deze regio, bv. in Waasmunster, Stekene, Lochristi, Destelbergen en Hulst. Het monument van Hulst is het oudste (1938). Verder zijn er ook Reinaertbeelden, bv. in Sint-Niklaas, Belsele en Bazel. Deze Reinaertbeelden zijn wat je zou kunnen noemen de staties van de verschillende Reinaertroutes. De eerste Reinaert-autoroute gaat van Hulst naar Sint-Niklaas. Die werd ingereiden op Pinksteren van het jaar 1955 in aanwezigheid van Stijn Streuvels. Daarnaast is er ook een route van Sint-Niklaas naar Rupelmonde. Voor de fietsers is er een Grimbeertroute, een Isengrimroute, een Canteclaerroute, een Tibeertroute en een Nobelroute. En voor de wandelaars is er een bewegwijzerd GR-pad, dat recent nog werd uitgebreid tot 175 km, en dat dus in etappes afgewandeld moet worden.



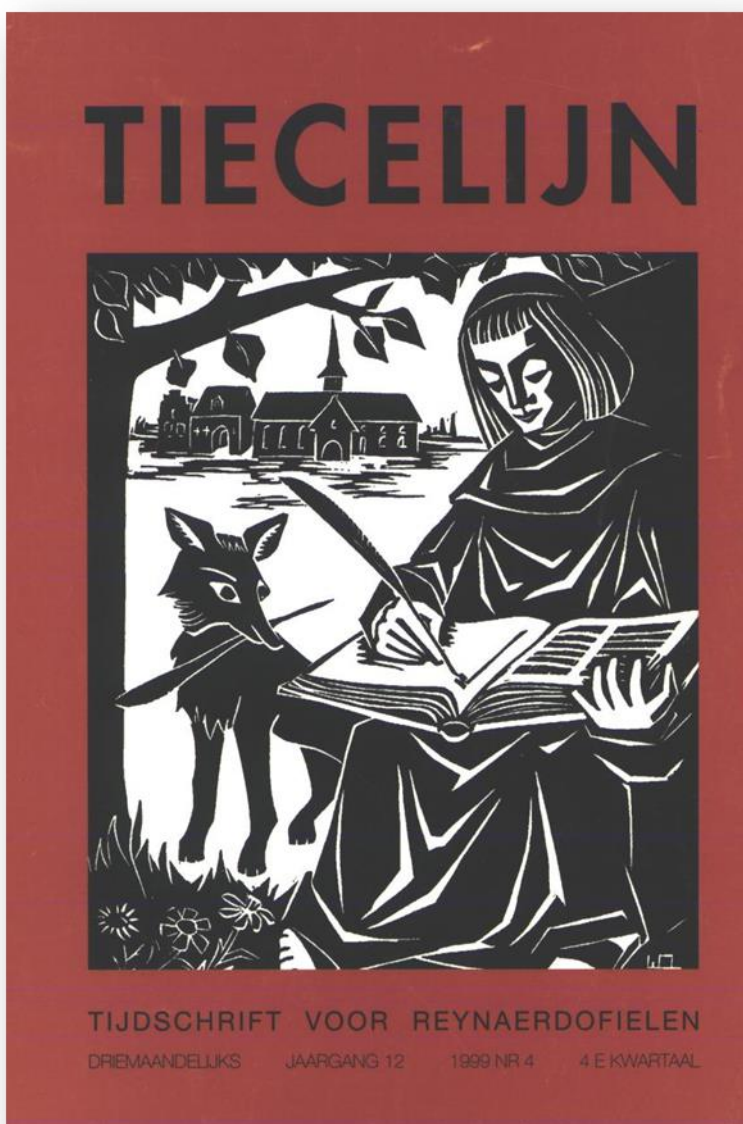
In Daknam, een klein dorpje bij Lokeren, staan twee Reinaertbanken. Eén daarvan staat op het dorpsplein onder een grote linde, op de plaats waar het graf van de kip Coppe zou zijn geweest. Dit zijn de twee best onderhouden

Reinaertbanken, maar er staan er zo zeven in Reinaertland, allemaal met een afbeelding en een fragment uit de tekst. In Daknam staat ook nog een vrij recent Reinaertmonument, namelijk de troon van Nobel. En op het dorpsplein vinden we dit oude spreekgestoelte, waarop geregeld vertellers plaatsnemen om oude en nieuwe verhalen over Reinaert te presenteren.



Ook in het Meetjesland staan een aantal Reinaertbeelden en Reinaertmonumenten. Maar de enige plaats in het Meetjesland die in *Van den vos Reynaerde* vermeld wordt, is het klooster van Elmare, waar Ysengrijn zagezegd monnik wilde worden. Elmare was een benedictijnerpriorij, waarvan door de vele overstromingen in de loop der tijden niets is overgebleven. De omgeving ervan werd later herdoopt als de St.-Jeronimuspoolder. Tegenwoordig is het een wijk in Waterland-Oudeman, een deelgemeente van Sint-Laureins.

Maar ik laat het aan jullie over om al die plaatsen, die beelden en die banken zelf te ontdekken met de auto, op de fiets en te voet. Onderweg is ook voldoende gelegenheid om Reinaert-HORECA te bezoeken en Reinaertbier te drinken. En misschien komen jullie daar ook nog vossen tegen!



En wie er meer over wil weten verwijs ik naar de publicaties en de website van het Reynaertgenootschap. Het Reynaertgenootschap geeft ook een eigen tijdschrift uit: *Tiecelijn*, tijdschrift voor Reynaerdofielen, dat vanaf 2009 geen tijdschrift meer is, maar een dik jaarboek. Het twaalfde jaarboek is onlangs voorgesteld in de bibliotheek van Sint-Niklaas voor een publiek van meer dan honderd aanwezigen. Verder zijn er nog Reinaertstripverhalen, stoeten, massaspelen enz. Maar die moeten jullie zelf ontdekken!

© jan.uyttendaele@gmail.com

BEKNOPTE BIBLIOGRAFIE

André Bouwman en Bart Besamusca (ed.), *Reynaert in tweevoud. Deel I: Van den vos Reynaerde*. Delta / Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2002.

Rik van Daele e.a., *Vossen. Expeditie in het land van Reynaert*. Openbaar Kunstbezit Vlaanderen, 2018.

Jozef Janssens e.a., *Werkboek bij Over De Vos Reinaert*. De Sikkel, Malle, 1981.

Jozef Janssens e.a. (red.), *Van den vos Reynaerde*. Het Comburgse handschrift. Davidsfonds, Leuven, 1991.

Jozef Janssens & Rik van Daele, *Reinaerts streken. Van 2000 vóór tot 2000 na Christus*. Davidsfonds, 2001.

Frank Lulofs (ed.), *Van den vos Reynaerde*. Wolters-Noordhoff, Groningen, 1983.

Hubert Slings, *Reinaert de vos*. Amsterdam University Press, Amsterdam 2010.

<https://litterairecanon.be/nl/werken/vanden-vos-reynaerde>

<https://moocmnl.kantl.be/van-den-vos-reynaerde/>

<http://www.reynaertgenootschap.be/>